

A MAI NEMZETÁLLAMI TERÜLETEK KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

PETE MÁRTON

REGIONALLY SPECIFIC CHARACTERISING FEATURES OF THE EMERGENCE
OF MODERN NATION-STATE TERRITORIES IN CENTRAL-EASTERN EUROPE

Abstract

The emergence of territorial states has largely transformed the political geographic image of Central and Eastern Europe throughout the past century. This paper discusses the question of how the newly established territorial framework of the emerging nation-states contributed to the evolution of different national mindsets, and thus reflects on the fact that state borders still have significant meaning in the larger region. Though the majority of Central and Eastern European countries have already accessed the European Union, new internal borders did not lose their significance as they are important markers of national sovereignty. This fact is of crucial importance today when both community and member state views on issues such as migration seem to be more opposed than ever.

Keywords: territorial state, sovereignty, nation-state, border, identity

Bevezetés

A ma is fennálló politikai világrend meghatározó elemei a területi alapon szerveződő nemzetállamok. Ezen államok összessége – az Antarktisz kivételével – lefedi a Föld szárazföldi területeinek egészét, politikai fennhatóságuk pedig a világnépesség egészére kiterjed. E nemzetállamok meghatározó jelentőségük és meglehetősen stabilitásuk ellenére az emberiség történetéhez mérten viszonylag fiatal képződmények, kialakulásuk alapja a 17. században teremtődött meg. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) jelölte ki azokat a sarokpontokat, amelyek alapján a nemzetközi diplomáciában a területi alapon szerveződő államok számítanak a politikai földrajzi térszerkezet alapegységeinek és egyedüli legitím szereplőinek. A modern nacionalizmus elterjedése a 18-19. században volt az a folyamat, amely új, etnolingvisztikai tartalommal – vagyis a nyelvi és nemzetiségi hovatartozáson alapuló identitástudattal – töltötte meg ezeket a területi formákat. Az alapvetően a nyugat-európai politikai-hatalmi harcokból kiemelkedő vesztfáliai rendszer és az ugyancsak a nyugati társadalmi kontextusban kialakult nemzeti eszmerendszer azután a 19. század folyamán világszerte elterjedt, majd a 20. század átalakulásai, elsősorban a területi alapon szerveződő soknemzetiségű birodalmak, illetve a gazdasági függőségeken alapuló gyarmatbirodalmak felbomlása nyomán vált uralkodó politikai egységgé az egész világon (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012).

A kelet-közép-európai térséget is igen nagymértékben átrendezte e térszerveződési formák térhódítása, ami jórészt a 20. század során, koncentráltan zajlott le. A korábban évszázadokon át a nagy kiterjedésű, soknemzetiségű birodalmak határmezsgyéjén fekvő térség az első világháború után mintegy tucatnyi kis és közepes államalakulatra esett szét. Ezek száma az elmúlt két évtizedben tovább növekedett. A nagyfokú térbeli felaprózódás jórészt etnikai és nemzeti szempontokra, illetve a nemzeti önrendelkezés elvére hivatkozva, ám nem elsősorban etnikai választóvonalak mentén zajlott le. Napjainkra ugyanakkor a térség országainak jelentős része csatlakozott ahhoz az Európai Unióhoz, amely retorikájában évtizedeken át nemzetek feletti és a nemzeteket elválasztó, gazdasági

és társadalmi kapcsolatokat akadályozó határok meghaladását, hovatovább – legalábbis a hangzatos jelszavak, pl. „határok nélküli Európa” szintjén – azok megszüntetését hangsúlyozta. A Schengeni Egyezmény életbe lépésével (1995) pedig jelentős, de legalábbis látványos lépést is tett ebbe az irányba. Az államok közötti fizikai határok részleges elbontása azonban nem eredményezte, nem is eredményezhette automatikusan a modern (nemzet)államokon alapuló politikai földrajzi rendszer végét. Maga a határok lebontásának folyamata is megfordulni látszott a kilencvenes évek lendülete után (SCOTT, J. W. 2012). A területi államok továbbra is meghatározó elemei a nagytérségi kapcsolatrendszereknek, s ez különösen igaz Európa e szegletében, ahol számos igen fiatal ilyen képződmény található. Ezek éppen a régebbi államoktól megismert technikák alapján igyekeznek igazolni területi hatalmukat, szuverenitásukat és létjogosultságukat, az államok feletti integrációt hangsúlyozó – bár sokak szerint inkább egy államok feletti államot létrehozó – új nyugati minta szirénhangjai közepette is.

Jelen írás keretei között arra kívánok rámutatni, hogy hogyan és milyen körülmények között kellene elterjednie az integrációt, nemzetek felettséget és regionalizmust előírányzó, koncepcionálisan ugyanakkor egyelőre még bizonytalan lábakon álló nyugati mintának egy olyan térségben, ahol a korábbi, ennek jórészt az ellentétét hangsúlyozó minta térhódítása még az utóbbi évtizedekben is megfigyelhető volt. Ennek keretében igyekszem elhelyezni a mai kelet-közép-európai területi államok kialakulását a területi államok és a nemzetállami szuverenitás megteremtődésének egyetemes történetében, és rá kívánok mutatni egyúttal arra, hogy milyen térségi sajátosságok befolyásolták az átalakulási folyamatot és ezek milyen sajátos vonásokban nyilvánulnak meg napjaink politikai-társadalmi helyzetképében.

Terület, szuverenitás, nemzet, állam

Vizsgálatunk kezdeteként érdemes meghatározunk kutatásunk mértékadó alapfogalmait. E fogalmakat az egyes tudományágak, illetve megközelítések eltérőképpen értelmezik, s nekünk sem célunk jelen írás keretei között valamilyen általános érvényű definíciókat alkotni. Alapfogalmaink értelmezésénél elsősorban jelen kutatás céljait vettük figyelembe.

Az első ilyen a területi állam. A mai világban talán alapvetőnek tűnik, hogy egy állam csakis területi alapon szerveződhet, a politikai hatalom területívé válásának ugyanakkor igen hosszú története van (részletes bemutatást ad erről GOTTMANN, J. 1973, illetve újabban ELDEN, S. 2013). E művek alapfogalma az állam- vagy felségterület, vagyis egy olyan térbeli keret, amely a politikai hatalom működési övezetét jelöli ki. A felségterülethez kapcsolódóan az elmúlt években számos fogalmi meghatározás látott napvilágot (AGNEW, J. 2009b; PAASI, A. 2003; stb.); a legmodernebb kidolgozott koncepcióval ELDEN, S. (2007, 2010) szolgál, aki utóbbi tanulmányában három, egymással rokon értelmű, ám különböző tartalmú fogalmat vett össze:

- a *land* (földbirtok) fogalmát, amely tulajdoni viszonyokat tükröz, s a földterületet erőforrásnak (politikai-gazdasági kategóriának) tekinti;
- a *terrain* (terep) fogalmát, amelynek hadászati jelentőséget tulajdonít, valamint történelmi események színtereként (politikai-stratégiai kategóriaként) értelmezi;
- valamint a *territory* (terület; pontosabban: felségterület) fogalmát, amely „mindkető, és több is ezeknél”.

Végső soron ELDEN a *territory* fogalmát úgy határozza meg, mint politikai térkategóriát, amelyet „birtokolnak, felosztanak, térképeznek, felmérnek, határokkal vesznek körül

és ellenőrzés alatt tartanak” (ELDEN, S. 2007: p. 578.). Ebből következően a területi állam a politikai hatalomnak a földrajzi térben, határok közé zárva megjelenő megnyilvánulása.

A másik, a hatalom területiségéhez ezer szállal kapcsolódó fogalom a területi szuverenitás, vagyis a hatalom gyakorlásának kizárólagossága a hatalom tárgya – ez esetben a terület és a hozzá kötődő népesség és javak – felett. A szuverenitás a történelem folyamán számtalan formát vett fel, s csak fokozatosan vált területivé és államivá (részletesen lásd pl. AGNEW, J. 2009a). A szuverenitás korábban alapvetően az uralkodó személyéhez kapcsolódott, az ún. *body politic* (az uralkodó két teste) elvén keresztül (KANTOROWICZ, E. H. 1957). Az uralkodó halálával halandó teste az enyészeté vált, ugyanakkor halhatatlan teste, az uralma alá tartozó területek egésze tovább élt. Erre utalt a közismert „Meghalt a király, éljen a király!” felkiáltás is. A vesztfáliai egyezmény (1648) hozta magával annak a megegyezéses keretrendszernek a kialakulását, amelyben az utóbbi, vagyis az uralom alatt álló terület hangsúlyossá vált és az állami intézményrendszerrel összefonódva önálló életet kezdett élni. Az egyezmény értelmében az államok kölcsönösen elismerték egymást, mint egyenlő, önálló és a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkező politikai egységek, az állami hatalom területi átfedéseit pedig pontos, vonalszerű határok meghúzásával kívánták elkerülni. Ezzel a nemzetközi diplomáciában az államok váltak egyedüli legitim szereplőkké.

A modern nacionalizmus elterjedése a 18-19. században fokozatosan átalakította az állami szuverenitásról formálódott elképzeléseket. A francia és amerikai forradalmak eredményeképpen az állami szuverenitást immár nem az uralkodó, hanem a nemzet testesítette meg. Ezt „a vallási-monarchikus szuverenitásról a népi-területi szuverenítésre való átmenetet pedig megkönnyítette az emberek (vélt vagy valós) egyetértése és (vélt vagy valós) jóváhagyása arra vonatkozóan, hogy az állam képviselje őket” (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012: p. 108.). A területi és a népszuverenitás fokozatosan összekapcsolódott és a továbbiakban egymással összefonódva fejlődött. E két ideál között a nacionalizmus erősítette tovább a kapcsolatot a küzdelemtől és a társadalmi összetartozásról alkotott történelmen keresztül, amely szimbolikus keretet teremtett egy adott állam keretei között élő lakosság köré, kijelölve egyúttal a nemzetállam határait (AGNEW, J. 2009a; DIENER, A. – HAGEN, J. 2012).

A nemzetállam jelenti vizsgálatunk harmadik fontos fogalomkörét. A nemzetállami elképzelés lényege, hogy az – elsősorban etnolingvisztikai szempontok alapján – egy nemzethez tartozó emberek mindannyian egyazon országban élhessenek, s minden nemzet számára rendelkezésre álljon egy saját ország. „A nemzetet, mint az egység hangsúlyos formáját kezdik úgy tekinteni (különösen a 19. század romantikusai), mint az egész történelmi fejlődés kulcsát és célját” (BOIA, L. 2001: p. 157.), s e szempontból az első modern demokráciák, az Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia szolgáltak követendő példaként.

A nemzetállami eszme közép-európai térhódításában nem kis szerepe volt HERDER, J. G. munkásságának, aki úgy vélte, hogy a földrajzi tényezők eleve kijelölik a különböző emberi közösségek fejlődési irányait. Álláspontja szerint az egyes nemzetek egységes történelemmel bírnak, ami egységes földrajzi keretet is feltételez (BOIA, L. 2001). Ennek nyomán teret hódított a gondolat, hogy minden nép nemzet is egyben, amely önálló állami keretet igényel.

HERDER nemzetállam-eszméje lényegesen különbözött a fenti három, már megvalósult példától. Az amerikai, brit és francia nemzet tagjait a közös államiságuk kötötte össze, HERDERnél viszont – aki munkásságát jóval a német egyesítés előtt, ám annak szolgálatában folytatta – a közös (német) kultúra. Ennek alapján két nemzetfelfogás különült el egymástól, amelyeket később MEINECKE, F. *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1908) című művére hivatkozva államnemzet és kultúrnemzet névvel illetnek (bár a két kifejezés

már korábban is feltűnt, lásd KIRCHHOFF, A. 1905). Utóbbi, vagyis a kultúrnemzet azt az esetet jelölte, amikor a nemzet még nem rendelkezett önálló állami keretekkel, de ennek megalakítása a nemzet boldogulása érdekében mindenképpen kívánatos.

A herderi gondolat alapvető sajátossága, hogy a nemzetet egyfajta esszencialista kategóriának, adottnak, sőt magától értetődőnek tekintette. Ezt támasztja alá a nacionalizmus korában elterjedt „nemzeti ébredés” kifejezés is, amely egy – legalábbis látens formában – létező összekötő kapocs felismerését sugallja. Később ezt a megközelítést számos kritika érte tudományos körökben. A konstruktivista felfogás képviselői (pl. KEDOURIE, E. 1960; GELLNER, E. 1983; HOBBSAWM, E.–RANGER, T., 1983; SMITH, A. D. 1991; ANDERSON, B. 2006) szerint ugyanis a nemzet nem öröktől fogva létező, hanem a modernizáció (iparosodás, városiasodás, politikai modernizáció, szekularizáció, tömegoktatás) terméke (ROMSICS I. 1998), amelyet nem felfedeztek, sokkal inkább feltaláltak, sőt ANDERSON, B. (2006) szerint elképzelték. Szerinte a nemzet egy „elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el”. E meghatározást az alábbi érvelés mentén támasztja alá:

- elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik egymást személyesen, mégis elhiszik, hogy egyazon közösséghez tartoznak;
- behatárolt, mivel még a legnagyobb nemzetek is határokkal rendelkeznek, amelyeken túl más nemzetek élnek; egyetlen nemzet sem felelteti meg magát az emberiség egészével;
- szuverén, mert abban a korban született, amikor a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az isteni elrendelést követő hierarchikus dinasztikus birodalmak legitimitását; az érett nemzetek szabadságra vágytak, melynek záloga és jelképe a szuverén állam volt;
- közösség, mert függetlenül a fennálló belső társadalmi egyenlőtlenségektől a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel.

Az államnemzetekből kiindulva a kutatók gyakran használták szinonimaként a nemzet és az állam fogalmát, amellyel tulajdonképpen felruházzák a területi államot, hogy kifejezze egy nemzet *karakterét* vagy *akarátát*. Ez a 19. századból ered, amikortól a nemzet fogalma számos olyan mellékjelentést hordozott, mint például a kulturális egyedülállóság vagy az önrendelkezés, amelyek erősítették ezt a transzcendenciát (DOTY, R. 1993, idézi AGNEW, J. 1994). Ugyanakkor még az etnikailag viszonylag homogén államok esetében sem igaz, hogy nemzet, mint közösség kialakulása megelőzte a határok megvonását. Sokkal inkább követte azt, mégpedig a központi hatalom és helyi képviselői által irányított etnikai tisztogatások, erőszakolt asszimiláció, vagy más egyéb szándékolt kulturális egységesítés következményeként. A nemzeti identitások tehát nem voltak területileg eleve adottak, hanem az egyes társadalmak termelték ki azokat megfelelő földrajzi körülmények között (AGNEW, J. 2009a), vagy ahogy BIBÓ I. (1986) írja: „a nemzet [...] kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmei erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni” (p. 196.).

KOHN, H. (1955; 1967, idézi SMITH, A. D. 1991) nyomán elterjedté vált, hogy az államnemzetet mint *nyugati* (polgári), a kultúrnemzetet pedig mint *keleti* (etnikai) típus különböztetik meg, mivel előbbi Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, utóbbi pedig elsősorban Kelet-Európában, illetve a világ többi részén vált uralkodó felfogássá. E némiképp megbélyegző, ám – ami problémásabb – még inkább alá-fölérendeltséget tükröző felosztás napjaink társadalmi diskurzusában is tetten érhető, például az integrálódó Nyugat-Európa és az etnikai konfliktusokkal terhelt Kelet-Európa egymással szembeállításában. E felosztás térségünket is rendre ez utóbbi, elmaradott csoportba sorolja.

Nézetem szerint ugyanakkor e nyugat-kelet ellentéppárra alapozott felosztás és a rajta keresztül sugárzott kép egyszerre leegyszerűsítő és helytelen. Térségünk mai államalakulatainak létrejöttében az állami keretek és az etnikai hovatartozások egyaránt szerepet játszottak, bár szerepük időben változékonynak bizonyult. Az egykori állami keretek identitásformáló ereje azonban legalább annyira meghatározó térségünkben, mint a nemzeti mozgalmaknak a területi államok határait átforgató szerepe. Ennek néhány összefüggésére igyekszem rámutatni a következőkben a Kelet-Közép-Európának nevezett térség vonatkozásaiban.

A kelet-közép-európai térség elkülönülése

Térségünk sajátosságainak megértéséhez fontos rámutatnunk a már említett nyugat-kelet kettős felosztás inadekvátságára. SAID, E. *Orientalizmus* című munkája (1978) óta nyilvánvaló, hogy az újkori nyugat-európai tudomány a gyarmatosító geopolitikai célok elérése érdekében gyakran élt azzal az eszközzel, hogy szükségszerűen alsóbb rendűnek és elmaradottnak állított be minden olyan társadalmat, illetve társadalmi-gazdasági jelenséget, ami nem a nyugati mintákon alapult, vagy a nyugathoz képest jelentős késéssel következett be. A SAID műve által kialakított posztkolonialista nézőpontot később WOLFF, L. (1994) alkalmazta következetesen az Európát kettéosztó nyugat-kelet szemléletre. WOLFF művében megfogalmazza, hogy a 18. században, a felvilágosodás korában Nyugat-Európa volt az, amely feltalálta Kelet-Európát, mint saját maga kiegészítőjét, másik felét. Ami MACHIAVELLI számára a reneszánsz Itália és a barbár északi germánok ellentéppárja volt a 16. században, azt a felvilágosodás korának gondolkodói – mindenképp VOLTÁIRE – számára a felvilágosult Nyugat és a barbár Kelet szembenállása jelentette, s a kettő közötti választóvonalat általában a porosz-lengyel határral, illetve a Lajta vonalával azonosították.

A nyugat-kelet felosztás ezután hosszú időre meghatározó lett a politikai földrajzi diskurzusban, így például NIEDERHAUSER E. (1958) a kelet-európai fejlődés ismertetőjeleit vélte felfedezni Magyarország történelmében, míg egy évszázaddal korábban ENGELS, F. ugyanezt a különbözőséget – az északnyugati német területek felől szemlélve – „Elbán túli fejlődés” névvel illette. E felosztást igyekezett finomítani NAUMANN, F. 1915-ös *Közép-Európa* fogalma, amely azután a század második felében, a Vasfüggöny által kettévágott térségben a keleti oldalon rekedt államok körében vált az önmeghatározás kulcsfogalmává. Az Oroszországtól nyugatra található országok így, közép-európaiságuk révén igyekeztek kihangsúlyozni autonómiájukat és a nyugati civilizációhoz fűződő szoros kapcsolatukat (KISS Gy. Cs. 1995). Az elmúlt évtizedekben – különösen a térséget átható változások szempontjából legjelentősebb időszakban, az 1980-as, 1990-es évek fordulóján – hosszú és termékeny tudományos vita folyt arról, létezik-e, és ha igen, hol van pontosan Közép-Európa. Magyarországon e vitát SZÜCS J. vázlata (1981) alapozta meg, amit számos tanulmánykötet (pl. RING É. 1986) vitt tovább. A vita résztvevői elsősorban történészek voltak, de a földrajztudomány képviselői is hozzászóltak, többek között a Földrajzi Közlemények ezt tárgyaló vitája keretében (BELUSZKY P. 1995; CARTER, F. W. 1995; BAYER, K. 1995; REY, V. 1995; KLEMENČIĆ, M. 1995). A teljes vita eredményeinek akárcsak részleges ismertetése is messze túlmutatna ezen írás keretein, ám két fontos megállapítást mindenképp kiemelnék, amelyben a különböző szerzők nagyrészt egyetértenek. Egyfelől abban, hogy Közép-Európa más, átmeneti, egyikhez sem tartozó térségként a jól meghatározható stílusjegyekkel rendelkező nyugat és kelet között valóban létezik, bár pontos kiterjedése, mérete, határai nehezen azonosíthatók be. Másfelől pedig hogy e térség életében igazán csak meghatározó az a nyugat-kelet között húzódó, már a felvilágosodás korában kijelölt

határ, amely mentén azután a 20. század második felében két világrend találkozott egymással. Éppen ezért a vizsgálat térségét, amely elsősorban az Európai Unióhoz 2004 óta csatlakozott államokat (természetesen Málta és Ciprus kivételével), valamint a környező államalakulatok (Ausztria, Németország, továbbá a jugoszláv és a szovjet utódállamok) történelmileg kapcsolódó területeit tömöríti, következetesen Kelet-Közép-Európaként kívánom elnevezni, ami a közép-európai és a keleti (legalábbis nem nyugati) fejlődési minták jelenlétét egyaránt kifejezi.

A vizsgált térség társadalmi-gazdasági átalakulása a nyugati kereszténység keletre nyomulása és ehhez kapcsolódóan a térséget meghatározó feudális államalakulatok (elsősorban a Magyar, a Cseh és a Lengyel Királyság) kialakulása nyomán a középkor folyamán évszázadokig a nyugat-európai mintákat követte, bár mindezt jelentős megkésettiséggel, illetve kisebb-nagyobb eltérésekkel tette. A fejlődési pályák eltérését a kutatók alapvetően a térségi nagyhatalmi erőviszonyok 16. századi felborulásához kötik. A Habsburgok túlzott megerősödése nyomán a Habsburg-ellenes szövetségben részt vevő Oszmán Birodalom előretörése kelet felől a fennálló államszervezetek rendszerének radikális átforgatódását eredményezte. A nagyhatalmi geopolitikai érdekek ütközőzónájába kerülő térség kisállamai nem maradhattak többé fent, hanem beolvadtak a nagy birodalmakba (Habsburg és Oszmán Birodalom, majd a később az orosz és a porosz államokba), illetve azok függő területeivé váltak. E folyamatnak történelmi államalakulatok is áldozatul estek, mint a magyar, illetve a lengyel állam, amelyek feldarabolódtak, és az első világháború végéig tulajdonképpen megszűntek független államként létezni. HERCZEGH G. (1998) szerint „... a tény, hogy történelmileg kialakult országokat egyáltalán 'fel lehet osztani', hogy az államhatárokat önkényesen meg lehet változtatni, kedvet csinált az újrafelosztáshoz és a határok módosításához. Természetesen azelőtt is voltak határviták, számtalan háborút vívtak vitás területek birtokáért igen kétes jogcímek alapján, de hogy egész országokat daraboljanak fel, az itt, ebben a térségben vált gyakorlattá”. Ez a nagyhatalmi betagolt-ság, valamint a megszűnéstől való félelem a későbbiekben meghatározóvá vált a térség országai számára.

Ahogy korábban bemutattuk, a 19. századot gyakran tekintik úgy a nyugati kultúrkörben, mint a nemzet és a nemzetállam eszméinek fénykorát, mivel Nyugat-Európában és Amerikában ekkor haladt igazán előre a nemzetállamok kialakulásának – vagy inkább kiépítésének – folyamata. Jelentős szerepe volt a német és olasz egyesítésnek, amelyek megerősítették a nemzetállamot, mint paradigmátikus politikai egységet. Nemzetállamok így ugyanis már nemcsak a brit, amerikai és francia minta alapján jöhettek létre – ahol az államiség korábbi polgári modelljére épült rá a nemzeti történelem egy etnikai vagy kulturális reprezentációja –, hanem a nacionalizmus kettős természetén keresztül is, amely egyszerre kínálta a 18. századi francia és amerikai progresszív ideálokat és az ősi népi szellemre (Volksgeist) épülő kollektív politikai öntudatot (AGNEW, J. 1994). Közös jellemzője volt a két nemzetállam-modellnek, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Ennek értelmében az egyes államok területileg a lehető legtágabban definiálták saját „természetes” nemzeti határaikat, amelyek jórészt túlmutattak az etnikai törzsterületeken. Így a nemzetegyesítésért zajló küzdelem a területi terjeszkedés bevett ideológiai hátterévé vált. A folyamat másik fele, hogy amint kialakultak a tartós térbeli határok, az államok a modern, központosított intézményrendszerek létrehozásán keresztül elkezdték kitermelni e keretek között a nemzeti identitásokat, rendszerint kisebbségi társadalmi csoportok kárára (a korábban már említett, változatos módszerek révén). A nyelvileg eredendően heterogén államokban így „az államhatalom folyamatos, töretlen érvényesülése véghezvitte a különböző etnikumok asszimilációját” (HERCZEGH G. 1998). NIEDERHAUSER E. (1958) ezt úgy írta le, hogy

a nemzetiségi kérdés és állami függetlenség egyszerre megoldódott, így a kapitalista gazdasági fejlődés már nagymértékben homogenizált nemzetállami keretek között zajlott le. Ugyanezen logika mentén vált széles körben elterjedté az elképzelés, hogy a gazdasági sikeresség és jólét alapfeltétele a nemzetállamok megteremtése, ez pedig a későbbiekben nagymértékben hozzájárult e modell népszerűvé válásához és a nemzetállamért való küzdelem széleskörű támogatottságához.

Térségünk államalakulataiban ez a központi hatalom által irányított belső homogenizáció nem történt meg, a népesség nagyrészt továbbra is a soknemzetiségű birodalmakban élt. Miközben Nyugat-Európában a centralizált állami berendezkedés kialakítása során a nagyobb gazdasági-igazgatási terek kialakításával szemben akadályt jelentő területi autonómiákat felszámolták, a kelet-közép-európai térségben több helyen megmaradtak a helyi, illetve területi igazgatás ősi formái, mint például a lengyel vajdaságok és a magyar vármegyék. E keretek lehetőséget biztosítottak egyes kiváltságos rétegeknek (magyar köznemesség, lengyel szlachta), hogy hatalmi érdekeik védelmében ellenálljanak a központosító törekvéseknek „Ugyanakkor a 19. század fejlődésének szemszögéből... az állami széttagoltság, a tartományi elkülönülés elmaradottságot jelentett” (Kiss Gy. Cs. 2003 p. 69).

E feudális autonómiák tehát igen nagy szerepet játszottak abban, hogy a nemzetállami belső homogenizációt a központi hatalom nem tudta véghezvinni, a nemzeti mozgalmak viszont így teret kaptak a kibontakozásra. A soknemzetiségű államok keretein belül kialakuló nemzetek azonban térben igen nagyfokú kevertségben éltek, a nemzetállami egység tehát csak egymás rovására lett volna megvalósítható, így a 19. század során széles körben támogatott szeparatista törekvések nemigen jelentek meg. Mindazonáltal a birodalmi politikák – elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiában és az Orosz Birodalomban tapasztalható – elnyomó jellege és centralizációs törekvései nyomán a kelet-közép-európai térségben a 20. század elejére többségbe kerültek azok a nemzeti törekvések, amelyek a *status quo* felborításában és az önálló térbeli keretek kialakításában voltak érdekelték.

A nemzetállami területi rendszer elterjedése Kelet-Közép-Európában

A nagybirodalmi berendezkedés nemzetállami terekké történő átalakítására a nagy lehetőséget a térségben az első világháborút lezáró békeszerződések teremtették meg. A vezérlőelv a wilsoni 14 pontban is megfogalmazott nemzeti önrendelkezés elve volt, amely a nemzeti választóvonalak mentén javasolta az államhatárok „objektív” meghúzását, így kívánva teljesíteni a nemzeti mozgalmak területi igényeit és megteremteni a térség hatalmi egyensúlyát. Ennek megfelelően a térségben korábban nem látott államhatárok jöttek létre, illetve egyazon állam keretei közé kerültek korábban külön államalakulatokon belül fejlődő térségek és népcsoportok.

Az új határok megvonásával számos probléma akadt. Ahogy BIBÓ I. (1986) is felhívta rá a figyelmet, a Párizs környéki békeszerződés alkotói ugyan deklarálták a nemzeti önrendelkezés elvét, ám nem voltak képesek arra, hogy ezt az alapelvüket következetesen alkalmazzák. A vonalszerű államhatárok természetüknél fogva eleve képtelenek voltak megoldást kínálni arra a problémára, hogy az egyes nemzetek tagjai a térségben egymással jelentős átfedésben éltek. Ám a nemzetegyesítés jelszavát a minél jelentősebb területszerzés érdekében csak ürügyként felhasználó határmegvonás következményeként – amelynek tragikus utóhatásait BIBÓ Lengyelország példáján kiválóan szemlélteti – kevés kivételtől eltekintve (Magyarország, illetve a tágabb térségben Ausztria) az új államalakulatokban a nemzeti kisebbségek aránya bőven 10% felett maradt. (Megjegyzendő, hogy az oligo-

polisztikus nagyhatalmi határmegvonás a 20. század későbbi évtizedeiben függetlenedő gyarmatok esetében is hasonló módon alapozott meg máig tartó konfliktusokat).

Nemcsak a nemzeti kisebbségek jelenléte törte meg a nemzetek térbeli egységét és vált a homogén nemzetállamok kialakításának gátjává, hanem az államalkotó nemzetek tagjainak különbözősége is. A korábban említett, a különböző állami keretek között történő fejlődés ugyanis rányomta a bélyegét az egyes nemzetek belső kohéziójára. A példátlan integráció eredményeként létrejövő Jugoszláviában például a korábban az osztrák örökös tartományok keretei között élő szlovén, a magyar korona alá tartozó, ám nagyfokú önállóságot élvező horvát, valamint a 19. században függetlenné vált szerb országrészek között a korábbi állami struktúrák közötti különbségek igen jelentősek voltak. Csakúgy, mint az önálló Csehszlovákia cseh és szlovák országrészei, vagy Erdély és a háború előtti Román Királyság között (a témáról részletesebben lásd VON HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015). Az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás, stb.) az új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a korábban külön élő társadalmak között. A belgrádi irányítás lépései a szlovének, a horvátok és a prečanikok (azaz a Szávától és a Dunától északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a prágaié a korábbi Felvidék szlovák lakói, a bukarestié pedig az erdélyi románok körében esetenként ugyanúgy visszatetszést keltettek, mint a nemzeti kisebbségek körében (bővebben lásd HOREL, C. 2011). Az új, sokszor távoli központ beavatkozásainak elutasítása nem egy esetben egykori államhatárokat termelte újra a látens földrajzi térben (erre a későbbiekben még visszatérek).

A kelet-közép-európai nemzetállamok 20. századi megteremtésének nehézségeit olyan államilag irányított pótcselekvések voltak hivatottak ellensúlyozni, mint a mítoszok kialakítása. A szuverén nemzetállamok kialakulása és történelmileg hozzárendelt szerepe önmagában is egy mítoszokkal terhelt kategória, elég visszatekintünk az esszencialista nemzetfelfogásra. A mítoszok alapvetően nem valótlanok vagy tévedések, hanem ismétlődő vélemények, amelyek beépülnek a köztudatba. Az állami szuverenitás mítosza szívesen ellenáll a kritikáknak, jórészt az állami beavatkozás sikerei miatt, mivel számos modern vívmány, mint a demokratizálódás, a jogbiztonság vagy a gazdasági szabályozás a szuverén államok keretei között alakult ki. Miután az állami szuverenitás fokozatosan összefonódott a népszuverenitással, az állam hatalma ismétlődően a nép uralmaként került interpretálásra. Így aki a területi állam szuverén hatalmát kritizálja, az könnyen megvádolhatóvá válik azzal, hogy a nép uralmát kritizálja (AGNEW, J. 2009a).

Az első világháborút követő időszakban, a nemzetállami keretek megteremtésének nehézségei során a keretrendszer térségi alkalmazhatóságához kötődő nehézségeket az egyes államok sokszor külső okokkal igyekeztek magyarázni. Gyakori indok volt az új területi felosztás tökéletlenségének hangsúlyozása, ám nem a valós okokra – ti. a vonalszerű határok objektív módon való elhelyezhetetlenségre – hivatkozva, hanem arra, hogy nem sikerült a teljes nemzet egy országban történő integrálása, ez pedig aláássa a nemzeti keretek között való boldogulást. A határokon túl rekedt testvérek védelmének zászlóra tűzése így a szomszédos országok jelentős részét egymás ellen fordította. Népszerű érvrendszer volt továbbá a dicső történelmi múlt emlegetése, az „Európa védőbástyája” történelmi szerep hangsúlyozása a keletről jövő offenzívákkal szemben. A térképezés is legszívesebben a korábbi idők nagyhatalmi pozícióiban (értsd: valamely nagyobb államalakulat részeként) ábrázolta az adott államot (pl. a lengyeleknél a Lengyel–Litván Unió formájában).

A mítoszképzés ugyanakkor BOIA, L. (2001) – aki művében igen szemléletes módon dekonstruálja a románságot övező mítoszokat – szerint alapvetően következik a történelemtudomány azon sajátosságából, hogy miközben például a fizikát jórészt fizikusok művelik, a történelmet nem csak történészek alkotják, „ilyen vagy olyan formában mindenki

részt vesz a közösségi tudatba bevéődött történeti alap kialakításában és elfogadásában”, a történelem mitizálása ezért elkerülhetetlen. A mítoszok betagoló (integrator) és egyszerűsítő (simplificator) szereppel bírnak, vagyis könnyen elhelyeznek jelenbeli politikai, társadalmi vagy gazdasági elképzeléseket a pontos körülmények zavaró elemeinek elhagyása mellett egy a valóságot kevésbé tükröző, ám rokonszenves múltbeli korszakban, pusztán az érvelés történelmi megalapozása érdekében. BOIA ezt VITÉZ MIHÁLY példájával illusztrálta, aki a román főirányú történelemfelfogás szerint elsőként teremtette meg a román nemzeti egységet, mivel rövid ideig egy személyben volt Erdély, Havasalföld és Moldva fejedelme. E kijelentés ebben a megfogalmazásban teljesen történetietlen, hiszen 1600-ban még a nemzet fogalma sem létezett. Hasonló mítoszok pedig szinte bármely nemzet történetében fellelhetők, elég csak a „Magyarország partjait három tenger mosta” közhelyre gondolnunk.

Boia különösen károsnak tartja, ha a politika mesterségesen táplálja a mítoszokat, mivel ezek eltávolítanak összetársadalmi szempontból fontos kérdésektől, amelyek a társadalmi előrehaladás szempontjából nagyobb jelentőséggel bírnak. Ugyanakkor e valós problémák megoldatlansága vezetett végső soron ahhoz, hogy a nemzetállamok területi rendszere, ami a háborúk megelőzését és a német hatalmi törekvések ellensúlyozását szolgálta volna Európa ezen felében, egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Két évtized után, a második világháború elejére szinte teljesen felbomlott.

A mai területi rendszer stabilizálódása

A II. világháború kirobbanásának tanulságai magukkal hozták a felismerést, hogy a határokkal immár teljesen felosztott világban egyetlen nemzetállami területi igény sem elégíthető más államok vesztesége nélkül. Ez az alapvetés a továbbiakban határozottan megnyilvánult az államterületek változásaival szemben mutatott új attitűdben. Jóllehet, az első világháborút lezáró békeszerződések eredményeként létrejött határrendszer nem bizonyult tartósnak, 1945 után a békeszerződések nagyrészt ugyanezt a rendszert teremtették újra, kismértékű határváltozásokkal (az egyetlen jelentősebb változást Lengyelországnak a Szovjetunió hatalmi igényeinek megfelelő átformálása jelentette). E határrendszert a későbbiekben a stabilitás megőrzésének nagyfokú igénye övezte, illetve övezi ma is. Noha a hidegháború idején a két globális nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió számos alkalommal avatkozott bele valamilyen harmadik állam belső konfliktusába, láthatóan messzemenőig tartózkodtak a fennálló államhatárok átrajzolásától. A status quo megtartására való törekvés azóta is jól felismerhető a geopolitikát alakító nagyhatalmi döntéseknél. Bár 1945 óta a Föld államainak száma közel háromszorosára nőtt, a második világháború eredményeként létrejött határok túlnyomórészt ma is fennállnak (DIENER, A. – HAGEN, J. 2012). Az elmúlt mintegy hét évtizedben történt államterület-változások szinte mindegyike tehát a már meglévő térbeli kereteken belül zajlott le.

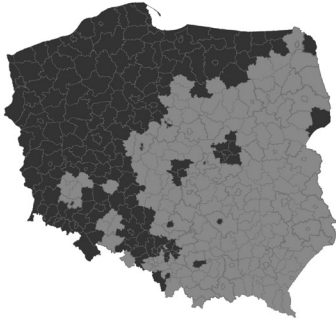
A kelet-közép-európai térség szocialista országaiban a II. világháború után évtizedekig háttérbe került a nemzeti identitás, mint kérdés. Az államhatárok megváltoztatására irányuló bármilyen szándék és maga a nemzet, mint kifejezés is rossz emlékeket idézett, ezért nagyrészt kiszorultak a társadalmi és politikai diskurzusból. Helyettük az állam kifejezése vált uralkodóvá és nyomatékosná, különösen mivel a szocialista országokban az állam nemcsak a hatalom, hanem a tulajdon meghatározó letéteményese is volt. Végső soron a térség államainak egymás közötti, valamint a nemzetiségek államokon belüli konfliktusainak befagyasztásával, szőnyeg alá söprésével az államok a szocializmus évtizedei alatt stabil egységeknek számítottak, területi kereteikben semmilyen változás nem történt.

E tekintetben a kilencvenes évek fordulatot hoztak. Ismét hangsúlyossá vált a nemzeti kifejezés, amelyet jól szemléltet, hogy az országos hatáskörű hivatalok, intézmények és szervezetek *állami* helyett egyre inkább *nemzeti* megjelölés alatt futnak. Ugyanezen folyamatot térbeli megjelenítődéseként a többnemzetiségű államalakulatok (Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió) a kilencvenes évek elejétől tulajdonképpen napjainkig folyamatosan aprózódnak a nemzeti választóvonalak – a földrajzi térben valójában korábban már meglévő közigazgatási határok – mentén. E helyütt kívánok visszautalni az első világháború utáni időszak nemzetállam-építésének nehézségeire, amelyben az azonos vagy testvérnemzetek között akadályként álltak a különböző államalakulatokhoz tartozásból eredő eltérő identitások és történelmi hagyományok. Jól látható, hogy a két világháború közötti időszak – sokszor erőszakos – nemzetállam-építése és a mintegy négy évtizedes államszocialista időszak nemzeti identitásokat elnyomó uralma ellenére a szétaprózódás nagyrészt az első világháború előtti időszak határai mentén szabdalta fel e fenti három szövetségi államot. Mi több, a száz évvel ezelőtti határok még unitárius, szeparatista törekvések által kevésbé veszélyeztetett államokban is feltűnnek afféle „fantomhatárokként”, bizonyos társadalmi-politikai törésvonalakhoz igazodóan, amint az történt a legutóbbi lengyel (2015) és román (2014) elnökválasztás során is (*I. ábra*), s hogy nem egyedül eseményekről van szó, azt jól mutatják a szavazóbázisok meglehetősen egybefüggő tömbjei. Az állami keretek identitásteremtő ereje tehát még évtizedes távlatokban is képes felszabdalni egy-egy egységesnek gondolt nemzetet.

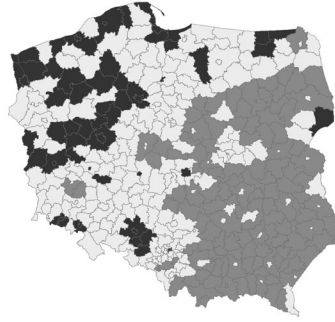
A függetlenné váló új államalakulatok önálló pályafutásuk első lépései között természetesen igyekeztek megteremteni saját legitimációs bázisukat, kommunikálni létezésüket és kiépíteni az önálló állami léthez elengedhetetlen saját (nemzeti) intézményrendszerüket. Az egyes államok nemzetstratégiákat, nemzeti minimumokat fogalmaztak meg annak érdekében, hogy az átformálódó nagytérségi térszerkezetben minél kedvezőbb helyzetbe hozhassák magukat. Ennek fényében némileg paradoxonnak tűnik, hogy a térség államai igyekeztek – illetve egyesek még napjainkban is igyekeznek – betagoledni az európai integrációba, annak ellenére is, hogy ezzel látszólag lemondanak a nemzetállami lét legjelentősebb vívmányáról, a nemzeti önrendelkezésükről.

Noha az Európai Uniót gyakran interpretálják úgy, mint olyan politikai szerveződést, amely egyszer majd felváltja a nemzetállamokat, az integráció tagsága továbbra is tagállamokból áll, amelyek meghatározó szereppel bírnak abban, milyen kompetenciákat adnak át a közösségi szintnek. E folyamatban FOUCHER, M. (1999) már a kilencvenes évek tapasztalatai nyomán felismerni vélte a nemzetek továbbélő jelentőségét, rámutatva, hogy egy nemzetek ellen való Európa létrehozása nem élvez széles politikai és társadalmi támogatottságot. Bár a nemzeti identitások szerepe valóban továbbra is jelentőséggel bír – gondoljunk csak a hivatalos nyelvhasználat napjainkban is aktuális problémáira –, FOUCHER gondolatmenetében sokkal inkább az államok jelentősége körvonalazódik, az államok ellen való Európa az, amelynek létrejövetele valószínűtlen. Az államok meghatározó szerepét jól tükrözi AGNEW azon – KEOHANE, R. mértékadó művére (1984) hivatkozva tett – kijelentése, mely szerint „a szerződések, egyezmények és formális nemzetközi intézmények korlátozzák az állami irányítást. Ez azért lehetséges, mert az államok beleegyeznek a korlátozásokba, amikor úgy látják, hogy az együttműködésből származó előnyök nagyobbak, mint e köztöttségek jelentette ár. Az államok így racionális szereplőnek tűnnek, akik a maximális előnyt választják a maximális státusszal szemben. Valójában azonban az államok az egyedüli jelentős szereplők ebben a történetben” (AGNEW, J. 2009a: p. 25.). Az állami keretek kiépítése, ezzel pedig az állami kompetenciák birtoklása alapvető fontosságú tehát azon nemzetek számára, amelyek érdekeiket az európai közösség szintjén érvényesíteni kívánják. Ugyanez motiválja napjaink Európai Unió belüli – baszk, katalán,

A Többség

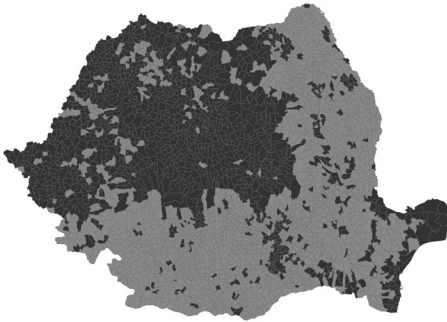

B 60 % felett

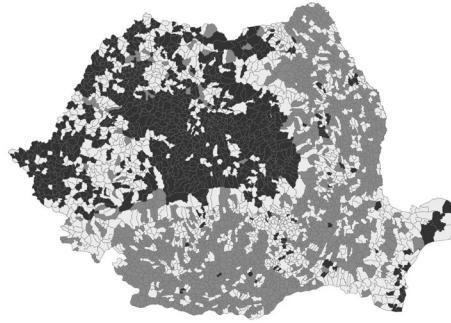

a ■ Bronisław Komorowski b ■ Andrzej Duda

A Többség

B 60 % felett

c ■ Klaus Iohannis d ■ Victor Ponta

1. ábra A 2015-ös lengyelországi és a 2014-es romániai elnökválasztás második fordulójának szavazatmegoszlása területi bontásban, az egyszerű, illetve a legalább 60%-os többséget szerzett jelölt szerint. Jelmagyarázat: A – egyszerű többség, B – legalább 60%-os többség; a – Bronisław Komorowski, b – Andrzej Duda, c – Klaus Iohannis, d – Victor Ponta. Forrás: Biroul Electoral Central 2014; Państwowa Komisja Wyboreza 2015.

Figure 1 Territorial split of the runoff election results of the Polish (2015) and Romanian (2014) presidential elections, by simple and 60% majority. Legend: A – simple majority, B – 60% majority or above; a – Bronisław Komorowski, b – Andrzej Duda, c – Klaus Iohannis, d – Victor Ponta. Source: Biroul Electoral Central 2014; Państwowa Komisja Wyboreza 2015.

skót, flamand, stb. – szeparatista mozgalmait is arra, hogy még az integráció keretei között is önálló állami keretek megteremtéséért harcoljanak, és ezt sugallják a múlt tapasztalatai is a kelet-közép-európai térség számára.

Összefoglalás

Mint azt a fentiekben igyekeztem kiemelni, a területileg integráns nemzetállamok mértékadó modellje alapvetően a kora újkori nyugat-európai magterület találmánya. Onnan terjedt el a 19. században, de még inkább a 20. században az egész világon, s vált a politikai földrajz mértékadó területi alapegységévé. A nemzetállami modellek kifejlődési területeitől eltérően azonban a világ más részein e modellek adaptálása – vagy éppen felülről történő bevezetése – nem a magterület példái alapján várt eredményt hozta. A kelet-közép-európai

térség példáján láthattuk, hogy a 20. század nagymértékű területi átrendeződései jelentős részben a 19. század során magukat nemzetként azonosító etnikai csoportok többségi földrajzi településterületei mentén mentek végbe. Ugyanakkor a korábbi évszázadokban e nemzetiségeket magukba tagoló soknemzetiségű birodalmak államisága is rajta hagyta bélyegét egykori népek identitásán, amely később a meglévő állami keretek további fragmentálódásához, „még tökéletesebb” nemzetállamok kialakulásához vezetett. Az új térbeli keretek között pedig a központosított állami struktúrák, pl. közigazgatás, oktatás, stb. – ezt nevezi MANN, M. (1984) infrastrukturális hatalomnak – igyekeznek ki-, illetve újratermelni az egységes nemzetállam és a nemzetinek vélt érdekek védelmének gondolatát.

A 20. század második felének mértékadó nyugati modellje azonban egyelőre kevésbé vonzó a térség számára. Bár a határok megnyílása igen kedvező fogadtatásra talált, az elmúlt időszak tanulságai abba az irányba mutatnak, hogy e nyitottság feladása inkább vállalható, mint az állami szuverenitásé, amely továbbra is fontos eleme az egyes nemzetek érdekérvényesítésének. Figyelembe véve a tagállami, valamint az uniós szintű döntéshozás reakcióideje közötti különbségeket, rövid távon a fragmentálódás, az önálló (kis) állami lét kialakítása képes hatékonyabban visszaigazolni magát. Hosszú távon azonban mindez a nagytérégi közös érdekérvényesítés és a mélyebb, határokon átnyúló integratív tervezés lehetőségét ássa alá.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton kíván köszönetet mondani a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálatának (CESCI) a cikk elkészítéséhez nyújtott technikai támogatásért.

PETE MÁRTON

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest
petemarton@elte.hu

IRODALOM

- AGNEW, J. 1994: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. – Review of International Political Economy 1. 1. pp. 53–80.
- AGNEW, J. 2009a: Globalisation and sovereignty. – Rowman and Littlefield, New York. 216 p.
- AGNEW, J. 2009b: Territory. – In: GREGORY, D.–JOHNSTON, R.–PRATT, G.–WHATMORE, S. (szerk.): The dictionary of human geography. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden–Oxford–Chichester. pp. 746–747.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L’Harmattan–Atelier, Budapest. 190 p.
- BAYER, K. 1995: Közép-Európa: útkereszteződés és élő paradoxon – Csehország mint magterület példáján át. – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 251–261.
- BELUSZKY P. 1995: Közép-Európa – merre vagy? – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 223–231.
- BIBÓ I. 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. – In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető, Budapest. pp. 188–267.
- BIROUL ELECTORAL CENTRAL 2014: Proces-Verbal privind centralizarea voturilor la alegerile pentru Președintele României – 16 noiembrie 2014. Rezultate finale 16 noiembrie. Statistică pe localități. – http://www.bec2014.ro/wp-content/uploads/2014/11/SIAP2014_STAT_Statistica-pe-localitati1.xlsx. Letöltés ideje: 2015.04.23.
- BOIA, L. 2001: Történelem és mítosz a román köztudatban. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár. 366 p.
- CARTER, F. W. 1995: Közép-Európa: valóság vagy földrajzi fikció? – Földrajzi Közlemények 119. 3–4. pp. 233–249.
- DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012: Borders: a very short introduction. – Oxford University Press, New York. 152 p.
- DOTY, R. 1993: Sovereignty and national identity: constructing the nation. – Kézirat. Department of Political Science, Arizona State University, Tempe.

- ELDEN, S. 2007: Governmentality, calculation, territory. – *Environment and Planning D: Society and Space* 25. 3. pp. 562–580.
- ELDEN, S. 2010: Land, terrain, territory. – *Progress in Human Geography* 34. 6. pp. 799–817.
- ELDEN, S. 2013: The birth of territory. – University of Chicago Press, Chicago–London. 493 p.
- FOUCHER, M. 1999: Európa-közársaság. Történelmek és geográfiák között. – Napvilág, Budapest. 136 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and nationalism. – Cornell University Press. 150 p.
- GOTTMANN, J. 1973: The significance of territory. – University Press of Virginia, Charlottesville. 169 p.
- HERCZEGH G. 1998: Kelet-Közép-Európa, mint történelmi régió. – *Magyar Szemle* 9–10. pp. 9–34.
- HOBBSAWM, E.–RANGER, T. (szerk.) 1983: The invention of tradition. – Cambridge University Press. 320 p.
- HOREL, C. 2011: A középnek mondott Európa: a Habsburgoktól az európai integrációig, 1815-2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 390 p.
- KANTOROWICZ, E. H. 1957: The king's two bodies: a study in mediaeval political theology. Princeton University Press, Princeton. 616 p.
- KIRCHHOFF, A. 1905: Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität. – Verlag der Buchhandlung des Waisens, Halle an der Saale. 64 p.
- KISS GY. CS. 1995: Egy régi vita folytatása: Hol van Közép-Európa? – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 221–222.
- KISS GY. CS. 2003: Nemzetté válás és regionalizmus Közép-Európában. – In: ÁBRAHÁM B.–GEREBEN F.–STEKOVICS R. (szerk.): A nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. PPKÉ BTK, Piliscsaba. pp. 535–540.
- KEDOURIE, E. 1960: Nationalism. – Hutchinson. 151 p.
- KEOHANE, R. O. 1984: After hegemony: cooperation and discord in the world political economy. – Princeton University Press. 290 p.
- KLEMENČIĆ, M. 1995: Horvátország és Közép-Európa: múlt és távlatok. – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 273–277.
- KOHN, H. 1955: Nationalism: its meaning and history. – Van Nostrana, Princeton. 192 p.
- KOHN, H. 1967: The idea of nationalism; a study in its origins and background. – Collier–Macmillan, New York. 735 p.
- MANN, M. 1984: The autonomous power of the state: its origins, mechanisms, and results. – In: *Tending the roots: nationalism and populism. European Journal of Sociology* 25. 2. pp. 185–213.
- MEINECKE, F. 1908: Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien: Genesis des deutschen Nationalstaates. – R. Oldenbourg Verlag, München. 540 p.
- NIEDERHAUSER E. 1958: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. – In: RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában: nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest. pp. 212–222.
- PAASI, A. 2003: Territory. – In: AGNEW, J.–MITCHELL, K.–TOAL, G. (szerk.): A companion to political geography. Blackwell Publishing Ltd, Malden. pp. 109–122.
- PÁNDI L. 1995: Köztes-Európa 1763–1993. – Osiris–Századvég, Budapest. 798 p.
- PAŃSTWOWA KOMISJA WYBORCZA 2015: Wybory Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej 2015. – http://prezydent2015.pkw.gov.pl/325_Wyniki_Polska. Letöltés ideje: 2015.06.03.
- REY, V. 1995: Új Közép-Európára várva. – *Földrajzi Közlemények* 119. 3–4. pp. 263–271.
- RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 1-2. – Magvető, Budapest. 671+693 p.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – Napvilág Kiadó, Budapest. 419 p.
- SAID, E. W. 2000: Orientalizmus. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 666 p.
- SCOTT, J. W. 2012: European politics of borders, border symbolism and cross-border cooperation. – In: WILSON, T. M.–DONNAN, H. (szerk.): A companion to border studies. John Wiley & Sons, Chichester. pp. 83–99.
- SMITH, A. D. 1991: National identity. – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p.
- SZÚCS J. 1981: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. – *Történelmi Szemle* 24. 3. pp. 313–359.
- VON HIRSCHHAUSEN, B.–GRANDITS, H.–KRAFT, C.–MÜLLER, D.–SERRIER, T. 2015: Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken. – In: *Series Phantomgrenzen im östlichen Europa* 01. Wallstein Verlag. 224 p.
- WOLFF, L. 1994: Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment. – Stanford University Press, Stanford. 419 p.